

अध्याय ६

बाढीप्रति अभ्यस्त हुनु : गैर-संरचनागत रणनीति

गैर-संरचनागत रणनीति अन्तर्गत सामाजिक तथा स्थानगत गतिविधि, खाद्य सुरक्षा, लघुवित्तको व्यवस्था, प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र परिवर्तन प्रतिको विश्वास र सोच जस्ता कुराहरू पनि पर्दछन्। मानिस जोसँग सम्पत्ति (जमिन, वस्तुभाउ) आदि छैनन् उनीहरूका लागि धनी मानिसको तुलनामा थोरै मात्र विकल्प वा रणनीति हुन्छन्। धेरैजसो यी सबै प्रणालीहरू मानिसका लागि सबै खाले पीडासँग जुम्नका लागि स्थापना गरिदै आएका हुन् र यिनीहरू खाली बाढीसम्बन्धी तयारीका लागि मात्र होइनन्। यी सबै सामना गर्ने प्रणालीहरूले सामाजिक तथा आर्थिक उद्धारतालाई बढावा दिन्छ।

स्थानगत तथा सामाजिक जातिशीलता तथा विविधता

“सन् १९९३ को बाढीमा मानिसले उनीहरूको जमिन गुमाएका थिए। त्यसैले उनीहरू पछि भारत तथा कतारमा कमाउनको लागि जानु परेको थियो।” (सुनिता पण्डित, पिपरिया गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“दुई वर्ष अघि हामीले वर्षायाम त्यति चाँडै शुरू होला भनेर सोचेका पनि थिएनौं,

त्यसैले हाम्रो सबै सामानहरू बगाएर लगेको थियो। त्यो घटनापछि हरेक वर्ष हामीले सामानहरू सुरक्षित ठाउँमा राख्ने गरेका छौं। बालबालिका तथा महिलाहरू सुरक्षित ठाउँमा जान्छन् भने पुरुषहरू तथा वयस्कहरू बाढी नआएसम्म सामानहरूको रेखदेख गर्न घरमै बस्छन्।” (राम इक्कल, दलित, पिपरिया गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“जब भारी वर्षा शुरू हुन थाल्यो, तब हामी तुरुन्तै त्यहाँबाट भाग्यौं।” (बेल्ही गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“वर्षायाममा सबैभन्दा बढी जोखिममा रहेका मानिस गर्भवती महिला, विरामी तथा बूढापाका गाउँबाट बाहिरिन्छन्।” (रामइकवाल राय, गाउँको नेता तथा ठूला जमिनदार, श्रीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“गर्भवती महिलाहरूले सो ठाउँ छोड्छन् तथा बहुमूल्य सामानहरू उनीहरूको बाबुआमा वा छिमेकी कहाँ राख्छन्।” (चन्द्रकला ठाकुर, देउरी गाविस, महोत्तरी जिल्ला)

“एकपटक हामीले हाम्रो बहुमूल्य सामानहरू एक जना छिमेकीलाई सुरक्षित ठाउँमा राख्न दिएका थियौं, तर उनले कहिल्यै हामीलाई फिर्ता गरेनन्।” (चन्द्रकला ठाकुर, देउरी गाविस, महोत्तरी जिल्ला)

“कसैले पनि हामीलाई उनीहरूको ठाउँमा बस्न दिंदैनन् र अन्यत्र जहाँसुकै भएका हाम्रा नातेदारहरूले पनि हाम्रो जस्तै समस्या भोगेका छन् (...) । हामीहरू सरकार तथा गाउँभित्रबाटै पनि अपहेलित छौं । कुनै पनि बेला कुनै प्रकारको सहयोग गाउँमा आएमा गाउँका धनी मानिसले त्यो सहयोग हत्याई सकेको हुन्छन् । हामी अशिक्षित भएकोले त्यहाँ न कुनै भगडा हुन्छ, न त विरोध नै ।” (महिला समूह छलफल, बिन समुदाय, देउरी गाविस, महोत्तरी जिल्ला)

बाढी आउनुभन्दा केही समय अगाडि बालबालिका तथा बूढापाकालाई साथमा लिएर घर छोड्नु मानिसले अपनाउनु पर्ने पहिलो उपाय हो । केही घरपरिवारले स्थायी रूपमा गाउँ छाडेर अन्यत्र जान सक्छन् । आमरूपमा वा साधारणतया मानिसले गाउँ बाहिर नै जागिरको खोजी गर्छन् । मौसमी तथा स्थायी रूपमा बसाइँ सर्नु एउटा साधारण रणनीति हो, जसले मानिसलाई प्राकृतिक प्रकोप लगायत विभिन्न प्रकारका पीडाको सामना गर्न सहयोग गर्छ, त्यसले सामाजिक तथा आर्थिक लाभ उपलब्ध गराउँछ । पुरुषहरू आफ्नो परिवार आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा समृद्ध बनाउन पैसा कमाउनको लागि बाहिर जान्छन् र यसले बाढीबाट हुने प्रभावलाई केही हदसम्म रोकन सहयोग पुऱ्याउँछ । यसले घरपरिवारलाई उनीहरूको खेतीयोग्य जमिनमा बाढीले गरेको क्षतिबाट उसको आम्दानीमा भएको नोक्सानको केही हदसम्म पूर्ति गर्न सहयोग गर्छ । यसै परिपेक्ष्यमा, रेमिटेन्स (बाहिर काम गरिरहेका मानिसले गाउँमा परिवारलाई पठाएको रकम) ले जीविकोपार्जनका विविध पक्षमा सहयोग पुऱ्याउनुका साथै बाढी विरुद्धको जोखिममा केही राहत दिने (सामाजिक तथा आर्थिक) प्रणालीको रूपमा पनि सहयोग पुऱ्याउँछ । यो जीविकोपार्जनसम्बन्धी विविधता यहाँ यसलाई सामाजिक सहयोगको हैसियतमा विभिन्न गतिविधिहरूको सङ्कलनका रूपमा व्याख्या गरिएको छ : (Hussein and Nelson 1998) मध्येको एकटा पक्ष हो ।

सामाजिक सुरक्षा सञ्जालले अस्थायी बसाइँसराइ गराएर बाढी सामना गर्ने माध्यमका रूपमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ । केही घरका सबैभन्दा बढी जोखिममा रहेका सदस्यहरू वर्षको सबैभन्दा बढी सम्बेदनशील महिना र हप्ताहरूमा गाउँ छाडेर नातेदारहरूकहाँ जाने गर्छन् । साथै केही उनीहरूका छिमेकी जसलाई पहिले उनीहरू भएको भन्दा बेग्लै सुरक्षित स्थानमा सारिएको हुन्छ उनीहरूकोमा जान सक्छन् । तर पनि अति नै गरिव परिवार भने उनीहरूको नातेदारहरूकहाँ पनि आश्रित हुन सक्दैनन् किनकि उनीहरूले पनि आर्थिक समस्या भोगिरहेका हुन्छन् । सामान्यतया यसको अर्थ हुन्छ, गरिव मानिसको अन्य सम्पन्न मानिसको तुलनामा सामाजिक तथा स्थानगत गतिशीलता कम हुन्छ । आर्थिक अवस्था चाहे जस्तो सुकै होस् तर (कथित) तल्लो जातका मानिसलाई (कथित) उच्च जातका मानिसको घरमा भने स्वीकार गर्दैनन् । समग्रमा भन्नु पर्दा

चित्र २२: धनुषा जिल्लाको कटरैट गाविसका माछा मार्ने समुदाय

भौतिक गतिशीलता (गाउँभित्रै, गाउँबाहिर र देश बाहिर) जस्ता कुरा सामाजिक गतिशीलता (परिवार, साथी, र छिमेकी) मा निकै बलियोसँग निर्भर हुन्छ र यो आफै पनि जातीय प्रणालीबाट प्रभावित हुन्छ। धेरैजसो तल्लो जातका मानिससँग भएका छलफलहरूमा विभिन्न सामाजिक समूहहरूबीचमा पनि शक्ति र सम्पत्तिको असमानताका कारण उनीहरूको गाउँ भित्रै पनि आपसमा विश्वासको कमी रहेको देखिएको थियो।

खाद्य सुरक्षा

मानिस र वस्तुभाउका लागि खानेकुराको सङ्कलन

“हामी वर्षाको मौसमका लागि सुकेका माछा जगेडा राख्ने गर्छौं, किनभने यो निकै अप्ठ्यारो बेला हो। वर्षाको मौसममा हामीले पहिले नै बजारबाट खाद्यान्न (जस्तै तोरीको तेल, नून, मसला, चिउरा आदि) किनेर ल्याउनका लागि गाउँमा अरूबाट ऋण लिनु पर्छ। त्यसको व्याजदर प्रतिमहिना पाँच प्रतिशत छ।” (महोत्तरी जिल्लाको देउरी गाविसको बिन समुदायका महिलाबीच भएको सामुहिक छलफल)

“हामीले वर्षाको मौसम शुरु हुन दुई/तीन महिना अघि नै माछा सुकाउने काम शुरु गर्छौं। हामीले सागपातलाई पनि सुकाउँछौं र ‘मस्टर्ड’^९ बनाउँछौं। (सुकचैन, लक्ष्मीपुर बिन समुदायका महिलाको सामुहिक छलफल)

^९ आलु र आलुको मिश्रणलाई स्थानीय भाषामा मस्टर्ड भन्छन्

“हामी असार महिनामा खाद्यान्न भण्डारण गर्न थाल्छौं। तर यसका लागि कुनै निश्चित मिति छैन, यो कुरा निरन्तर पानी पर्न शुरु भए पछि र बादललाई हेरेर हामी यो काम गर्छौं” (चन्द्रकला ठाकुर, देउरी गाविस, महोत्तरी जिल्ला)

“जो मानिसको अग्लो स्थानमा जमिन छ उनीहरूले आफ्ना वस्तुभाउलाई ती स्थानमा सार्छन्” (जीवन राय, देउरी गाविस)

“बाढीको समयमा वस्तुभाउ राखेको नजिकै हामीले एउटा मचान बनायौं, जहाँ हामीले वस्तुभाउलाई खुवाउन पराल तथा धान गहुँको पीठो वा अन्य वस्तु राख्न सक्छौं”

चित्र २३ आँपको अचार

चित्र २४: सुकाएको फर्सी

चित्र २५: सुकाएको माछा र मस्टाई

चित्र २६: सुकाएको हरियो सागपात - गुन्द्रुक

“हामीले वर्षाको मौसम शुरु हुनु दुई महिना अघि नै यस्ता पराल तथा अन्य वस्तु सङ्कलन गर्न शुरु गर्छौं । वस्तुभाउको खानेकुरा जस्तै: पराल, धान वा गहुँबाट निस्कने वस्तुलाई सुरक्षित स्थान, विद्यालय आदिमा भण्डार गर्छौं ।” (रामकृष्ण गिरी, सुक्चैन, लक्ष्मीपुर गाविस)

“हामी केही खानेकुरा केही चार पाँच दिनका लागि विद्यालयको छानामा राख्छौं । धेरै जनाले यस्तो गर्छन् तर पनि राख्ने ठाउँका लागि भगडा भएको छैन ।” (रामचन्द्र साह, ठूलो जमिनदार लक्ष्मीपुर गाविस, सुक्चैन)

“हामीले २ देखि ३ महिना अगाडिदेखि नै गाईवस्तुको लागि खाना सञ्चय गर्न शुरु गर्छौं । ठूला जनावरहरू भैसी तथा गाईगोरु पानीमा नै छाडिन्छ भने साना जनावरहरू (वाखा, कुखुरा) लाई घर भित्र राखिन्छ ।” (महिला समूह छलफल, बिन समुदाय, लक्ष्मीपुर, सुक्चैन)

दाउराको सङ्कलन तथा सञ्चय

“महिलाहरू वैशाख/जेठदेखि दाउरा सङ्कलन गर्न शुरु गर्छन् र घर भित्र राख्छन् । महिलाहरू कात्तिक/मंसिर महिनामा गोबर गुईठा बनाउन शुरु गर्छन् तथा आफ्नै खेतवारीबाट दाउरा सङ्कलन गर्न शुरु गर्छन् । उनिहरू नरिवलको रूखबाट सुख्खा पातहरू पनि सङ्कलन गर्छन् ।” (चन्द्रकला ठाकुर, देउरी गाविस)

“ठूला काठ बाहिर सञ्चय गरिन्छन् भने साना काठ भित्र मचानमा राखिन्छन् ।” (सुशीला महतो ६५, श्रीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“वर्षायाम शुरु हुनुभन्दा दुई/तीन महिना अघिदेखि उनीहरूले धेरै हाँगाबिँगा तथा काठ सङ्कलन गर्न शुरु गर्छन्” (सुमित्रादेवी यादव, ठूलो जमिनदारकी पत्नी, फुलपरासी गाविस, सर्लाही जिल्ला)

खण्ड ३ - केस स्टडी (वस्तुगत अध्ययन)

“हामीहरूले एक महिना अगाडिदेखि दाउरा जम्मा गर्न शुरु गर्छौं र घर भित्र राख्छौं । हामीले काठ नदीपारीको जंगलबाट सङ्कलन गर्छौं । दाउराको विकल्पमा पराल तथा हरियो घाँसका साथै पातहरू (सुख्खा बनाउन) संकलन गर्छौं । वर्षायामभन्दा अगाडि हामीले चिनी, नून, मट्टितेल, तथा कपडाहरू नदी पारी रहेको ठूलो पसलबाट सङ्कलन गर्छौं । हामीले अगाडि नै कति सामान किन्ने भन्ने कुरा हरेक घरपरिवारको आयमा निर्भर रहन्छ ।” (सुनिता पण्डित, पिपरिया गाविस, सर्लाही जिल्ला)

खाद्य सुरक्षाप्रतिको टिप्पणी

मानिसले उनीहरूको कृषि तथा खाद्य समय तालिकालाई बाढीको मौसम अनुसार मिलाउन जानेका छन् । छोटो समयको रणनीतिहरू जस्तै खाद्यान्न भण्डार वा सञ्चय, संरक्षण गर्ने प्रविधि तथा होसियार हुनु पर्ने समय मानिसलाई बाढीबाट बच्न तथा बाँच्नका लागि तयार रहन सहयोग गर्ने कुरा पनि उनीहरूलाई थाहा छ । गाउँमा भएका महिलाहरूसँगको छलफलले बाढीको मौसम तथा वर्षायाममा उनीहरूले आमरूपमा खाद्य सञ्चय गर्ने गरेको र त्यसरी सञ्चय गरिने खानाहरूमा सुख्खा तरकारी जस्तै: फर्सी, काउली, मुला, भन्टा, आलु तथा हरिया सागपात, सुकाएको माछा विशेष गरी बिन समुदायको लागि तथा आँपको अचार पर्दछन् । सुख्खा खानाहरू प्लास्टिकको सिसी वा भोलामा राखिन्छ । खाद्यवस्तु सुकाउने बाहेक प्रायः घरपरिवारले वर्षायाम अगाडि नै परिवारका लागि तथा गाईवस्तुलाई खुवाउनका लागि आवश्यक खानेकुरा सङ्कलन गर्ने वा किन्ने गर्छन् । आधारभूत खानाका परिकारहरूमा चामल, पिठो, दलहन, नून, चिनी, मसला, तोरीको तेल, मट्टितेल तथा धेरै कम मात्रामा मानिस तथा गाईवस्तुका लागि थप औषधिहरू पर्दछन् । गरिब घरपरिवारहरूले गाउँघरमा जमिनदारहरूसँग पहिले नै खाना किन्नको लागि पैसा सापट लिनुपर्छ । खाद्य संकट लगायत अन्य संकटका विरुद्ध पहिले नै खाद्यान्नको जोहो गर्ने चाहनाले मानिसको खाद्य आपूर्तिको विषयमा अग्रगामी सोच राख्ने क्षमता रहेको पुष्टि हुन्छ ।

प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन बाली प्रणाली तथा जग्गा उपयोगमा सुधार

“हामी बाढी आएपछि केरा रोप्छौं किनभने हामीले यसबाट थोरै समयमा लाभ प्राप्त गर्छौं। हामी रूख रोप्दैनौं किनभने बाढी कुनै पनि समय आउन सक्छ र बगाएर लैजान्छ। केराको बोट चाँडै हुर्कन्छ र हामीले एक वर्षपछि नै नाफा कमाउन सक्छौं। साथै केरा वर्षे भरि नै उत्पादन गर्न सकिन्छ। केराको खेती यहाँका लागि नयाँ कुरा हो। हामी सुपारी यहाँ रोप्दैनौं किनभने मानिसको सोचाइमा यो राम्रोसँग उब्जाउ हुँदैन र त्यति फाइदाजनक छैन। साथै बालबालिका तथा गाईबस्तुबाट जोगाउन धेरै कठिन छ।” (रामप्रसाद, ठूलो जमिनदार, फुलपरासी गाविस, सर्लाही जिल्ला)

चित्र २७: सर्लाही जिल्लाको श्रीपुर गाविसमा नदीको किनार नजिकै (दायाँ) गरिएको केरा खेती (वायाँ) र बाढीले क्षति पुऱ्याएको जमिन (अगाडि) जहाँ प्रायः धान खेती हुने गर्छ।

“यदि हामीले उखु रोप्पौं भने हामी एक वर्षपछि यसबाट फसल लिन सक्छौं तथा लगभग दुई वर्षसम्मका लागि हामी यसको उत्पादन लिन सक्नेछौं। हामीले उखुलाई सिधै २० वर्ष अगाडि निर्माण गरिएका उद्योगमा विक्री गर्छौं। धान मुख्य बाली हो। केराको खेती यहाँ नयाँ छ तथा केरा स्थानीय बजारमा पनि बेच्न सकिन्छ।” (रामइकवाल राय, गाउँको शिक्षक तथा ठूलो जमिनदार, श्रीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“हामीलाई थाहा छ, केरा र बदाम यहाँको जमिनसँग सुहाउँदा खेती हुन् तर यहाँ यसको बजार छैन। हामी उखु खेती गर्छौं किनभने चिनी मिल नजिकै छ र हामी यसलाई सीधै विक्री गर्न सक्छौं। सिमी तथा बदामलाई थोरै पानीले पनि क्षति पुऱ्याउन सक्छ” (रामइकवाल यादव, भैंसरवा गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“यहाँका धेरै थोरै मानिसले चामल किन्नु पर्छ, केहीले खाली उखुमात्रै रोप्ने गरेका कारण चामल किन्नु पर्छ” (राम कैलाश राय, श्रीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“तेह्र वर्षअघिको बाढीपछि हामीले के थाहा पायौं भने, जहाँ बाँस उम्रिएको छ त्यहाँ धेरै थोरै मात्र नोक्सान भएको थियो। त्यसपछि हामीले केराका बोट रोप्ने निर्णय गर्यौं, किनभने बाँस हुर्कन केरा भन्दा अलि बढी समय लिन्छ” (एक्सन एड फुलपरासी गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“मैले फरक-फरक स्थानमा थोर-थोरै जमिन किनेको छु। मैले जग्गा किन्दा माटोको उर्वराशक्तिलाई ध्यान दिने गर्छु। जमिनको स्थानको छनोट भने नदीबाट (यो बाढीबाट सुरक्षित हुनुपर्छ) कति नजिक छ भन्ने कुरा र मूल्यमा निर्भर रहन्छ।” (रामचन्द्र साह, ठूलो जमिनदार, लक्ष्मीपुर गाविस, सुकुचैन)

बारम्बार आउने बाढीले जमिनमा बलौटे पाँगो माटो थुपार्ने गर्छ। जसले गर्दा नदी किनारमा जमिनको उपयोगमा द्रुतगतिमा परिवर्तन हुँदैछ। बढी समयसम्म बाढीले ढाक्यो भने धान खेती नष्ट हुन्छ। धान उत्पादनका लागि उपयुक्त सबै खेतमा बाढी पछि सखरखण्ड, उखु, केरा, बदाम, तरकारी अथवा खर्बुजा उत्पादनमा प्रयोग भइरहेका छन्। नदी छेउछाउमा बाँस र आँपका विरुवाहरू रोपिएका छन् र खेती नगरिएका क्षेत्रमा सिसौ, सिमल र खयरका रूख रोपिएका छन्। उखु र केराको खेती गाउँको बजारमा निर्भर गर्छ। यो क्षेत्रमा उखु भन्दा केराको खेती नयाँ छ। उखु र केरा खेतीतर्फ लागेर धनी मानिसले नयाँ अवसर पाएका छन्, जमिनदार भएका नाताले उनीहरू यी खेती सजिलै लगाउन सक्छन्। बाढीले थुपारेको माटोले खेतीका लागि आवश्यक पोषक तत्व दिन्छ। जमिनदारहरूले बाढीबाट पनि प्रायः फाइदा लिन सक्छन् तर जहाँ जोसँग केही पनि सम्पत्ति छैन उनीहरूले त्यसलाई अवसरमा बदल्न सक्दैनन्। बाढी प्रभावित क्षेत्रका धेरै जसो जमिनदार धान, गहुँ, केराउ र कोदोजस्ता खाद्यबालीबाट नगदे बाली लगाउन बाध्य भएका छन्। यो परिवर्तनले उनीहरूको बजारप्रतिको निर्भरता बढाएको छ। उनीहरू दीर्घकालीन भन्दा अल्पकालीन कुरामा बढी केन्द्रित हुन थालेका छन्, किनभने यो क्षेत्रमा हरेक वर्ष जस्तै नयाँ र विनाशकारी बाढी आउने गरेकाले त्यहाँ अनिश्चितता बढी हुने गरेको छ। अनिश्चित वातावरण जस्तै नदी नजिकको जमिनका कारण मानिस जोखिम लिन तथा दीर्घकालीन लगानी गर्न उत्साहित हुँदैनन्।

साथसाथै बाढीले गर्दा बालीलगाउने प्रचलनमा पनि परिवर्तन आएको छ र प्रभावित जमिनसम्मको पहुँच र जमिनबाट हुने लाभमा पनि परिवर्तन भइरहेको छ। पहिले उल्लेख गरे अनुसार गरिव परिवारहरू जमिन विक्री गर्न बाध्य हुन सक्छन्। यसैक्रममा केही जमिनदारहरू जमिन लिन सक्छन् र विभिन्न स्थानमा छरिएर रहेका जमिनमा निर्भर हुन सक्छन्। ठाउँठाउँमा जग्गा जोड्ने

चित्र २८: धनुषा जिल्लाको देउरी गाविसमा रहर खेती गरिएको नदी किनार ।

काम बाढी र पहिरोको जोखिमलाई कम गराउने एक प्रकारको प्रभावकारी रणनीति हो। यदि बाढीले केही जमिनमा क्षति पुऱ्याए पनि जग्गाधनी अर्को कुनै स्थानमा भएको जमिनमा निर्भर रहन सक्छ।

चरन र दाउरासम्मको पहुँचलाई व्यवस्थित गर्नु ।

“मसँग एउटा बाख्रो छ र यदि मेरो बाख्रो कसैको खेतमा पस्यो भने उनीहरूले मलाई दुई सय रुपियाँ जरिवाना तिर्नुपर्छ। दाउरा चोरीका कुरामा सधैं जसो धेरै झगडा हुने गर्छ।” (दलित महिला, देउरी गाविस, धनुषा जिल्ला)

चित्र २९ : महोत्तरी जिल्लाको देउरी गाविसमा रोपिष्का रूख

चित्र ३० : महोत्तरी जिल्लाको देउरी गाविसमा हुकिदै गरेका रूखमा माटो राखिष्को ।

चरन र दाउरा लगायत प्राकृतिक स्रोतसाधनसम्मको पहुँच जस्ता कुरा महत्वपूर्ण छन् किनभने यसले नै कसरी घरपरिवारहरूले आफ्ना वस्तुभाउको व्यवस्थापन गरेका छन्, या त उनीहरूले दाउरा बजारबाट किन्नु पर्छ अथवा लामो दूरीसम्म दाउरा लिन जानु पर्छ वा पढेन भन्ने कुरालाई निर्धारण गर्छ । सामान्यतया वर्षाको समयमा र विशेषगरी बाढीको समयमा यस प्रकारका अनौपचारिक नियमहरूले हरेक घर-परिवारको प्राकृतिक प्रकोपप्रतिको तयारीको स्तरलाई प्रभावित पार्छ ।

भू-संरक्षणको रणनीतिलाई अँगाल्नु

केही किसानले बाढीको असर कम गर्न भू-संरक्षणको रणनीतिलाई लिएका छन् । उदाहरणका लागि दलहन (दाल, रहर, ररही, कुर्ठी) र खेत नजिकको तटबन्ध माथि तरकारी खेती गर्नु । रहर (ररही) बहुउपयोगी दाल हो, यसको दाना खान हुन्छ र यसको जरा दुई फिट लामो हुने भएकाले भू-क्षय रोक्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यसलाई वर्षायाममा रोपिन्छ र यसलाई माघ/फागुन महिनामा टिपिन्छ । रूख रोप्ने ('बेहाया' बाँस, 'सिसौ', 'भिक्स') र अन्य अवधारणाहरूमा भू-क्षय रोक्न र भू-संरक्षणका लागि नदीको किनार नजिकको जग्गामा बाँध बनाउने जस्ता कुराहरू पर्दछन् । हुकिदै गरेका विरुवाको जरामा पानीबाट जोगाउन माटो हाल्ने पनि गरिन्छ ।

अन्य रणनीति र विचारहरू

विगतका गल्ती र घटनाहरूबाट पाठ सिक्नु

“एक वर्ष अघि रातिको समयमा यहाँ बाढी आएको थियो । सबै चिज बाढीले बगायो । अहिले हामीहरू बढी सजग छौं (पहिलेभन्दा) हामीले हाम्रा सामानहरू सुरक्षित स्थानमा राख्नु पर्छ भन्ने सिक्यौं । यो घटनापछि एक जना मानिस यो गाउँ नै छोडेर गयो ।” (रामझकवाल, दलित, पिपरिया गाविस, सर्लाही जिल्ला)

सर्प र नदी सीधा दौडिँदैनन्

“हामीले आफ्नो समुदायमा सिंचाइ गर्न एउटा कूलो बनायौं । यो नहर लगातार बढ्दै गयो र अहिले यो खोलो बनेको छ । हामीले के सिक्यौं भने विशेषज्ञको सल्लाह लिनु पर्ने रहेछ ।” (सुकचैन, लक्ष्मीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“पचास वर्ष अघि नदी यहाँबाट करिब दुई किलोमिटर टाढा नयाँ टोल (अहिलेको वस्ती अगाडि) नजिकबाट बग्थ्यो । तर नयाँ टोलमा सिंचाइ कूलोको निर्माणपछि त्यो खोला श्रीपुर टोलतर्फ बग्नु शुरू गर्‍यो र हामीले हाम्रो जमिन गुमायौं” (रामकैलाश राय, गाउँका शिक्षक, श्रीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला)

संस्थागत सठबन्ध निर्माण र सामुदायिक प्रयासहरू

“हामीले यो तटबन्ध (नदीको छेउमा ठूलो ढुङ्गा र बालुवाबाट बनाइएको) गाउँलेको अनुरोधका आधारमा जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागबाट सन् २००५ मा निर्माण गर्न सफल भयौं । गाउँका एकजना इञ्जिनियर त्यो संस्थामा काम गर्छन् । त्यसले गर्दा हामीले तटबन्ध बनाउन सक्यौं । त्यो इञ्जिनियरको घर यस गाउँमा छ र उनी नियमित रूपमा यहाँ आउने गर्छन् ।” (श्रीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“हामीले माटो र ढुङ्गाको प्रयोग गरेर समुदायको प्रयोगका लागि तटबन्ध नहरको निर्माण गर्‍यौं । हामी आफैले पैसा सङ्कलन गर्‍यौं । हरेक घरको एक जना सो निर्माण कार्यमा सहभागी हुनुपर्‍थ्यो र नहुने परिवारले पैसा तिर्नु पर्दथ्यो । अहिले हामीले नदीको किनारामा रूख रोप्ने सोचाइ बनाइरहेका छौं ।” (जिभच्छ, यादव र पुपल यादव, सिंग्याही गाविस, महोत्तरी जिल्ला)

लघुवित्त व्यवस्थापन

“हामीसँग धेरै पैसा छैन, त्यसैले हामीले खाद्यान्न जगेडा गर्न सक्दैनौं । बाढीको समयमा हामीले निर्व्याजीरूपमा अरूसँग पैचो गरेर खाद्यान्न लिन सक्छौं । यदि

हामीले पैसा सापट लियौं भने हामीले प्रति महिना ३ प्रतिशतका दरले व्याज तिर्नु पर्छ ।” (सुशीला महतो, श्रीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला)

“हामीले कसरी पैसा जोगाउने ? हामीले आफूलाई चाहिने खानेकुरा किन्न त सक्दैनौं !” (धनुषा जिल्लाको देउरी गाविसका बिन समुदायका महिलाहरूसँगको समूह छलफल)

रणनीति र विचारप्रतिको टिप्पणी

वर्षाको मौसममा सम्भवत सबैले अपनाउने रणनीति सचेत र जागा बस्नु हो । “जब निरन्तर पानी पर्छ हामी पूरै रातभर जाग्राम बस्छौं” (रामचन्द्र साह, जमिनदार लक्ष्मीपुर गाविस, सुकचैन) विगतका बाढीका घटनामा भएका कमीकमजोरीबाट पाठ सिक्ने क्षमता बढाउन र विद्यमान संस्थागत सम्पर्क बढाउने जस्ता सीप अपनाउन प्रोत्साहित गर्नुपर्छ । माथि भनिए भैं विगतबाट पाठ सिक्ने कुरा समुदायले प्राकृतिक प्रकोपको सामना गर्ने प्रमुख पक्ष हो । यसले घरपरिवार र समुदायलाई कमी कमजारीबाट पाठ सिक्दै, बाढीको सामना गर्ने र निरन्तर रूपमा सुधार गर्ने कुरामा सहयोग पुग्छ । समुदायमा केही व्यक्तिले मात्र विगतका गल्तीबाट पाठ सिक्छन् तर ती मानिस समुदायभित्र यस किसिमको सन्देश प्रवाह गर्ने प्रमुख सन्देश वाहक हुन सक्छन् । प्रमुख व्यक्तिहरू (जस्तै जागरुक किसान) को पहिचान गर्नुपर्छ, जसले समुदायमा आफूले सिकेका कुरा अरूलाई जानकारी गराउन सक्न् । साथै धेरै जसो गाउँलेहरू एक वा सो भन्दा बढी समूहहरू जस्तै: परिवारले गठन गरेको सामाजिक समूह, सांस्कृतिक संगठनको सदस्य भएको नाताले साँस्कृतिक समूह, आध्यात्मिक समूह गाउँगाउँबीच गठन भएका पेशागत र राजनीतिक समूह आदि) सँग आबद्ध भएका हुन्छन् । केही थोरै मानिसको मात्र सामुदायिक सीमाभन्दा बाहिर पनि प्रभाव पार्न सक्ने समूहसँगको पहुँच हुन्छ ।

यहाँ उल्लेख गरिएको भनाइले गाउँलेहरूको पेशागत समूहले त्यहाँ कुनै समूह नै नभएको गाउँका मानिसको भन्दा राम्रोसँग बाढीका समस्यालाई उजागर गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई देखाउँछ। मानिस कसरी विभिन्न समूहहरूमा आवद्ध भएका छन् र ती समूहहरूलाई कसरी सही किसिमले प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको अनुसन्धान गर्नु पर्ने हुन्छ। साथै मानिसको पैसा र व्यवसायप्रतिको धारणाका बारेमा पनि अध्ययन गर्नु आवश्यक छ। यी अध्ययन गरिएका क्षेत्रहरूमा स्रोत साधनको अभावले गर्दा लघुवित्त व्यवस्थापन र लघुकर्जा र वचत जस्ता कुराहरू थोरै छन्। अझ भन्ने हो भने केही थोरै मानिसमा मात्र उद्यमशील सीप रहेको हुन सक्छ। यसको अर्थ यो हुन सक्छ लघुकर्जा र वचत कार्यक्रमसम्मको पहुँचलाई सुधार गरेर मात्र सधैं लघुवित्त कार्यक्रमका वास्तविक लाभसम्म नपुग्याउन सक्छ किनकि यो मानिसको सोचाइ, विगतका अनुभव र इतिहासमा निर्भर रहन्छ। अन्यत्र सुझाव दिइए अनुसार नै (Dekens 2005) उद्यमशीलताबारे शिक्षा दिनु आवश्यक हुन सक्छ।

बक्स ४ : तपाईंले सोध्नुभएको थियो? और-संरचनागत अभ्यस्ततासम्बन्धी रणनीति

स्थानगत र सामाजिक परिचालन - मानिसको सामाजिक समूह कस्तो हो जस्तो लाग्छ ? उनीहरूका नातेदार र उसका छिमेकीहरूसँगको सम्बन्धहरू के के हुन् ? उसका नातेदारहरू कहाँ बस्छन् ? कसरी घरपरिवार वा समुदायले उनीहरूका जायजेंथा (भौतिक, आर्थिक र सामाजिक जायजेंथा) माथि पर्ने बाढीको प्रभावलाई कसरी विकेंद्रित गर्ने प्रयास गरेका छन् ? के उनीहरूको जीविकोपार्जनका भिन्न गतिविधिहरू पनि छन् ? के तिनीहरू नगद आम्दानी हुने गतिविधिमा निर्भर छन् ?

खाद्य सुरक्षा - के मानिसले आपतकालीन अवस्थाका लागि सञ्चय गर्न भनेर खाद्यान्न उमाने गरेका छन् ? के उनीहरूसँग खाद्य भण्डार गर्ने अथवा सुकाउने तरिका छ ?

प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन - बाढीका कारणबाट जमिन गुम्न पुगेकाले जग्गाको स्वामित्वको विवाद देखिएको छ ? स्थानीय सुधारसम्बन्धी रणनीतिहरू के के हुन् ? के तिनीहरू सुहाउँदा वा उपयुक्त प्रकारका छन् ? के मानिसले विभिन्न स्थानमा जग्गा जोडेका छन् ?

अन्य विचार र रणनीतिहरू - मानिसले विगतका बाढीका घटनाबाट पाठ सिके भन्ने कुराका परिसूचकहरू के छन् ? विभिन्न खाले समूह (जस्तै पारिवारिक, सामाजिक, पेसागत, राजनीतिक) के के हुन् र त्यसमा मानिस कसरी आवद्ध भएका छन् र कसरी गाउँलेले त्यसलाई प्राकृतिक प्रकोपको तयारीका लागि प्रयोग गर्छन् ? मानिसको व्यवसायिक गतिविधिको पृष्ठभूमि र त्यसप्रतिको सोचाइ कस्तो छ ? के उनीहरूमा लघुवित्त कार्यक्रमको व्यवस्था र उद्यमशील सोच वा पृष्ठभूमि छ ?